

TARİXŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2026.1.148>

UOT: 94

Tahirə Həsənzadə

Tarix üzrə elmlər doktoru, dosent

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 26

AZƏRBAYCAN TARİXİ ƏLYAZMALARDA (ƏLYAZMALAR İNSTİTUTUNUN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Xülasə

14.000-dən artıq yazılı abidəni mühafizə edən AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Yaxın və Orta Şərq, Şimali Afrika, İspaniya və Hindistanadək ərazilərin ölkə və xalqlarının tarix və mədəniyyətinə aid əlyazmalara rast gəlmək olar. Bu səbəbdən xəzinəyə müraciət edən tədqiqatçıların coğrafiyası çox genişdir. Həmçinin Azərbaycan tarixi də burada qorunan bir çox əlyazmalarda öz əksini tapmışdır. İnstitut əməkdaşları xarici ölkələrdə ezamiyyətdə olarkən tariximizi əks etdirən yazılı abidələrin mikrofilmlərini əldə etməklə bu xəzinəni zənginləşdirməyə çalışırlar. Əldə edilən əlyazmalarda olan tarixi xəritələrdə “Azərbaycan”, “Qarabağ”, “Midiya”, “Şirvan”, “Arran” kimi coğrafi ərazilərin sərhədləri müəyyən edilir. Deməli, erməni “alim”lərinin uydurmaları aşkar olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, Vatikan, xəritələr, Azərbaycan əlyazmaları, Qarabağ, Astani-Qüdsi-Rəzəvi kitabxanası

Giriş

Əlyazmaşünas alimlər, tarixçilər mənbələrə istinad edərək yazırlar ki, Azərbaycan tarixindən bəhs edən Orta əsr alimlərinin əsərlərindən bəzilərinin yalnız adları qalmışdır, onlara dünya kataloqlarında rast gəlinmir. “Azərbaycan tarixi”, “Marağa tarixi”, “Arran tarixi”, “Bərdə tarixi” kimi əsərlər bu qəbildəndir.

XX əsrin 50-ci illərindən əsası qoyulmuş Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan xəzinə, o cümlədən Azərbaycan tarixindən bəhs edən əlyazmalar eyni zamanda İnstitut əməkdaşlarının xarici ölkələrə ezamiyyətləri sayəsində zənginləşməkdədir. Burada Azərbaycan tarixinin ilk elmi abidə əsəri olan Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”in avtoqraf nüsxəsi qiymətli yadigar olaraq qorunub saxlanılır, Türk alimi Ali Əfəndinin “Təvarixi-Səlimnamə”sində Azərbaycan və onunla qonşu olan ölkələrin tarixini öyrənmək üçün dəyərli faktlar vardır. Qiyasəddin Xandəmir, Süpehri Dərbəndi, Həsən bəy Rumlu və digər müəlliflər Azərbaycan tarixini müasir oxucuya təqdim etmiş, qiymətli əsərlərini yadigar qoyub getmişlər.

Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar Elm Xadimi Cahangir Qəhrəmanov (1927-1995) mənbələrə istinad edərək yazırdı ki, Orta əsr Azərbaycanın tarixçiləri bir çox irihəcmli əsərlərlə Şərq tarixşünaslığının inkişafına güclü təsir göstərmişlər. Bu əsərlərin bir çoxunun, o cümlədən “Azərbaycan tarixi”, “Marağa tarixi”, “Aran tarixi”, “Bərdə tarixi” əsərlərinin adları qalmış, lakin dünya kataloqlarında rast gəlinmir.

14.000-dən artıq yazılı abidəni qoruyub saxlayan AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda İspaniya və Mərakeşdən tutmuş Hindistanadək bütün Yaxın və Orta Şərq, Şimali Afrika ölkələri və xalqlarının tarix və mədəniyyətlərinə dair əlyazmalara rast gəlmək olar. Məhz bu səbəbdən

xəzinədən istifadə edən tədqiqatçıların coğrafiyası çox genişdir. UNESCO-nun Dünya Yaddaşı siyahısına isə hələlik 5 (beş) əlyazmamız salınmışdır.

İnstitut əməkdaşları xarici ölkələrdə ezamiyyətdə olarkən Azərbaycana aid əlyazmalarının izinə düşərək, maraqlı faktlar və nəticələr əldə etmişlər. Burada professor Kamandar Şəriflinin, vaxtilə İnstitutda çalışmış akademik Möhsün Nağısoylunun, f.e.n. dosent Əkrəm Bağirovun və başqalarının adlarını çəkmək olar. Tarix elmləri doktoru mərhum Fərid Ələkbərli Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 2010-2012-ci və 2013-2014-cü illərdə Vatikanda uzunmüddətli ezamiyyətlərdə olmuş, çox dəyərli elmi nəticələr əldə etmişdir. Alimin 2014-cü ildə nəşr etdirdiyi “Vatikan arxivlərində saxlanan Azərbaycana aid əlyazmalar” adlı kitabında Azərbaycan tarixinə aid Orta əsr Avropa və Şərq xəritələrinin aşkar edildiyi barədə və XV-XVIII əsrləri əhatə edən bu coğrafi xəritələrdə qədimdən və Orta əsrlər zamanı “Azərbaycan” adlı ölkənin mövcudluğunu təsdiq edən məlumatlara rast gəlirik. Bu xəritələrdə “Azərbaycan”, “Qarabağ”, “Midiya”, “Şirvan”, “Arran” kimi coğrafi ərazilərin sərhədləri müəyyən edilir, erməni alimlərinin uydurmalarına rəğmən, Bakı, Şamaxı, Gəncə, Təbriz, Qəbələ, Qarabağ, İrəvan və Qars şəhərinə qədər uzanan ərazi Azərbaycan torpaqları kimi göstərilir.

Fərid Ələkbərli tərəfindən Vatikan “Apostol” kitabxanasının arxivlərində Azərbaycan müəlliflərinin 68 qədim əlyazma kitabı aşkar edilmiş, onların surəti Əlyazmalar İnstitutuna təhvil verilmişdir. Bu əlyazmalarda Şah İsmayıl Xətai sadəcə “türk” ya da İran müəllifi kimi tanındılır. Vatikanda aşkar olunmuş əlyazmaların arasında o cümlədən Eldənizlər, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi və sair Azərbaycan dövlətlərinin tarixindən bəhs olunur. Məsələn: Məhəmməd Ədirnəvinin “Nəxcətüt-təvarix” Əlyazmasında Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi padşahları haqqında məlumat mövcuddur.

Fərid Ələkbərlinin “Vatikan arxivlərində saxlanan Azərbaycana aid əlyazmalar əsərində “Tarix” adlı əlyazmada aşkar etdiyi bu fakt da maraqlıdır: Səfəvi və Qacarların tarixinə aid bu əlyazmada Rusiya ilə müharibə, Bakının itirilməsi təsvir olunur.

Əlyazmalar İnstitutunun digər əməkdaşı, filologiya elmləri doktoru, professor Kamandar Şəriflinin 2014-cü ildə nəşr etdirdiyi “Dərül-kutub vəl-vəsaiqul Qaimiyyə kitabxanasındakı Azərbaycan əlyazmaları” adlı kitab alimin Qahirədə yerləşən bu kitabxanada aşkar etdiyi əlyazmalarda Azərbaycanın Nizami, Füzuli, Xəqani, Tusi, Hübeyş Tiflisi kimi ədib və alimləri haqqında məlumatları əks etdirir. Həmçinin alimin Qahirədəki “Ərəb əlyazmaları İnstitutunun əlyazmaları” arasında aşkar etdiyi İbn Qızıoğlu Sibət əl-Covzinin Azərbaycandan bəhs edən “MİRƏT əz-zaman fi tavarix əl əyan” əsərinin I və XIII cildləri İnstitutumuza gətirdiyi və şöbənin əməkdaşı tərəfindən tədqiqata cəlb edildiyi təqdirəlayiq işlərdəndir. Namizədlik işi AMEA Tarix İnstitutunda maraqla qarşılanmışdır. Əlyazmalar İnstitutunun vaxtilə əməkdaşı olmuş, AMEA Dilçilik İnstitutunun əməkdaşı, akademik Möhsün Nağısoylunun Çexiyanın paytaxtı Praqada olarkən aşkar etdiyi Azərbaycan əlyazmaları haqqında verdiyi məlumat aşağıdakı çap olunmuş mənbələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Möhsün Nağısoylu. Azərbaycan əlyazmaları soracağında. 10 gün Praqada – Ədəbiyyat qəzeti, 2012, 12 oktyabr, səh. 1-3.

2. Möhsün Nağısoylu. Azərbaycan əlyazmaları Çexiya Milli Kitabxanasında – Bakı, Füyuzat məcmuəsi, 2015, №1, səh. 26-31.

Londonun Britaniya Muzeyində saxlanan Azərbaycan əlyazmaları barədə isə L.Qəmbərova məlumat vermiş, bu haqda AMEA kimi orqanı olan “Elm” qəzetinin 20 iyul 1988-ci il tarixli sayında məlumat dərc edilmişdir.

Azərbaycan tarixi Əlyazmalar İnstitutunun xəzinələrində mühafizə olunan bir çox əlyazmalarda öz əksini tapmışdır. Bunlardan bir neçəsini diqqətə çatdırmaq üçün araşdırma aparılmış və aşağıdakı əlyazma nümunələri müəyyən edilmişdir:

1. Ali Əfəndi. Təvarixi-Səlimnamə. Osmanlı hökmdarı III Səlimə həsr olunmuşdur (1761-1808). Əlyazması Azərbaycan və onunla qonşu olan ölkələrin tarixini öyrənmək üçün dəyərli mənbələrdən hesab olunur. Türk dilində. B-2071/9042. 100 vərəq.

2. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. h.q. 1257/1841. Fars dilində. Xəzinədə daha 6 əlyazma nüsxəsi mövcuddur. H.q. 1320/1920-ci ildə Seyid Əzim Şirvaninin oğlu Mir Cəfər tərəfindən köçürülmüş, Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək çapa hazırlanmışdır. M-193/II
3. Dağıstan tarixi. Əlyazması Dağıstan, Car, İlisu, Balakən və Qax tarixindən bəhs edir. Ərəb dilində, 20 vərəq. B-1835/13631
4. Qiyasəddin Xandəmir. Həbibüs-siyər. Cild 3. Monqolların hakimiyyətindən (XIII əsr) başlayaraq Şah İsmayıl Xətəinin vəfatına qədərki tarixi əhatə edir. Farsca, 524 vərəq. H.q. 1030/1620. D-226/11512.
5. Qiyasəddin Xandəmir. Həbibüs-siyər. Cild 3, h.4. I Şah İsmayıl və Şah Təhmasib hakimiyyətləri dövründə baş vermiş hadisələrdən bəhs olunur. Farsca, 169 vərəq. D-68/2909. H.q. 1067/1656
6. Mir Mehdi Xəzani. Tarixi Qarabağ. Qarabağ vilayətinin qədim və müəllifin yaşadığı dövrdəki vəziyyəti, xanların nəşələri, Rus və İran müharibələri, 1828-ci ilədək hadisələrdən bəhs olunur. XIX əsrin 70-ci illərində yazılmışdır. Azərbaycanca, 105 vərəq. B-518/1160
7. Risaleyi-müxtəsər dər zikri-nəşəbi-eli-cəlili-Qacar. Əlyazmada Qacar xanədanı və o xanədanın hakimiyyət başına keçmiş şahlar haqqında məlumat verilir. Fars dilində, 6 vərəq. B-160/8185(II)
8. Səfəviyyə padşahları. Azərbaycan dilində, müəllifi məlum olmayan əlyazmasında Səfəvilər dövləti tarixindən bəhs olunur. Əsərdə h.q. 1146/1733-cü ilə qədər hökmranlıq etmiş Pişdədiyan, Kəyaniyan, Sasani padşahlarının xronoloji şəcərəsi verilmiş, sonra Səfəvi şahlarının dövründə yaşamış dövlət adamları haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Daha sonra Əfşar və Əşrəf şah haqqında məlumat verilmişdir. Əlyazması h.q. 1146/1733-cü ildə dilmanc Mirzə Süleyman üçün süls xətt ilə yazılmışdır. XVIII əsr, Azərbaycanca, 42 vərəq, A-422/11470
9. Surəti-fəramini-padşahani-İran. Fətəli şah Qacar və Abbas Mirzə Naibüssəltənənin naxçıvanlı Kəlbəli xana və İrəvan hakimi Kərim xana yazdıqları fərman və məktubların surətidir. H.q. 1237/1821. Farsca, 39 vərəq.
10. Süpəhri Mirzə Cəbrayıl ibn İsrəfil Dərbəndi. Kitabı-Dərbəndnamə. Dərbəndin ən qədim dövrdən ərəblərin işğalına qədərki tarixi verilir. Əlyazmada həmçinin I Şah İsmayıl dövründən başlayaraq, Nadir şah dövrünə qədər olan müddətdə Dərbəndin və Dağıstanın vəziyyəti, Nadirin ölümündən sonra Şirvan və Dağıstanda baş vermiş üsyanlardan və 1831-ci ildə üsyan etmiş avarlı Qazı Molla və Şamil hərəkətindən bəhs olunur. Azərbaycan dilində avtoqraf. 93 vərəq. H.q. 1309, 1310/1891, 1893.
11. Şəki xanlarının tarixi. Atabəylər və Səfəvilər dövründən, baş vermiş Şəki hadisələrindən bəhs olunur. M-272/10514. Azərbaycanca. 15 vərəq.
12. Xüləseyi-tarixi-padşahani-əcəm. II Xəlifə Ömər ibn Xəttəbdən başlamış Şah Təhmasibə qədər olan şah sülalələrinin şəcərəsi verilir. Farsca, 96 vərəq. B-200/9935
13. İskəndər bəy Münşi. Tarixi-aləmarayi-Abbasi. Səfəvi xanədanının baniləri haqqında qısa məlumatdan sonra I Şah Abbasın səltənəti dövründə baş vermiş, hadisələrdən bəhs olunur. Farsca, 309 vərəq, 1258/1842. S-129/15093
14. Həsən bəy Rumlu. Əhsən-üt-təvarix. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu hökmdarları, Şirvanşahlar, Şah İsmayılın həyatı və fəaliyyəti haqqında məlumat verilir. Nadir şahın taxta çıxması ilə bitir. Fars dilində, XVII əsr, 214 vərəq. B-1696-11455.
15. Məhəmməd Sadiq Mərvəzi. Tarixi-cahanara. 1244/1828. Fətəli şah Qacarın anadan olmasından başlayıb, 30 illik fəaliyyətindən bəhs edir. Farsca, 256 vərəq. D-281/3201.
16. Mirxond, Məhəmməd Xavənd şah. Rövzətüs-səfa. Cild 4. 1026 /1617-cı il. Azərbaycan Atabəylərindən bəhs olunur. Fars dilində. D-311/13272, 233 vərəq.
17. Mirzə Adıgözəl bəy. "Qarabağ tarixi". Mirzə Camal Cavanşir. "Qarabağnamə", Mirzə Mehdi Xəzani "Tarixi-Qarabağ", Rzaqulu bəy ibn Mirzə Camal "Qarabağnamə" əsərləri. Qarabağ xanlarının nəşlindən, Qarabağda baş vermiş hadisələrdən, Rusiya-Qacar dövlətləri arasında baş vermiş müharibələrdən bəhs olunur. Azərbaycanca, 1261/1845, 51 vərəq; XIX əsr, 105 vərəq; B-1150/8196; B-518/1160; B-470/5224, 81 vərəq; M-195/11603, 34 vərəq.

18. Şəki xanlarının tarixi. Həmçinin Atabəylər və Səfəvilər dövründən, baş vermiş Şəki hadisələrindən bəhs olunur. Azərbaycan, 15 vərəq. M-272/10514

19. Tarixi-padşahani-əcəm və qeyrə ki dər mülki-İran səltənət kərdcənd. Əlyazması ən qədim dövrdən Qacarlar sülaləsinə qədər hakimiyyətdə olmuş şah sülalələrinin şəcərəsi barədə məlumat verir. (Səfəvilər, Nadir şah, Əfşarlar) Farsca, 85 vərəq. M-95/4118/4118(VI)

20. Gövhər Ağa. Vəqfnamə. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Gövhərnisənin xahişi ilə Qafqaz Şeyxülislamı Əhməd Hüseynzadə (Əli bəy Hüseynzadənin atası) tərtib etmişdir. Qarabağda olan iki məscid, mədrəsə və mülklərin Gövhər Ağa tərəfindən Allah yolunda vəqf olunmasından bəhs edir. B-590/7719. Fars dilində, 12 vərəq, XIX əsrin sonu.

Azərbaycanlı müəlliflərin də xeyli əlyazma kitabı saxlanılan Məşhəddəki İmam Əli Rza (ə) kitabxanasının (Astani-Qüdsi-Rəzəvi) avropalı ilk müsafiri tanınmış şərqşünas alim, səyyah Nikolay Vladimiroviç Xanikov (1819-1878) olmuşdur. Məşhəddəki İmam Rza (ə) kitabxanası XII-XIX əsrlərdə Məşhəd şəhərinin şimali-şərq hissəsində şialərin VII imamı Museyi-Kazım ibn Cəfərin (h.q. 128, 7 səfər – 183, 25 rəcəb – 745, 9 noyabr – 799, 3 sentyabr) oğlu, VIII imam Əli Rzanın (ə) (h.q. 148, 11 ziqədəül-həram-220 ziqədəül-həram / 766, 30 dekabr – 835, dekabr) qəbri ətrafında salınmış dini ansamblara daxildir. Bu kitabxana Əmir Teymurun (1136-1405) oğlu Şahrux hakimiyyətinə qədər (1409-1447) çox güman ki, mövcud deyildi. Şahrux zamanı Teymurun nəvəsi, məşhur xəttat, Məşhədin hakimi Baysunqar Mirzə tərəfindən üzü köçürülmüş Qurani-Kərim xəzinəyə verilmiş ilk əlyazma kitabı idi.

XIX əsr qacarlar hakimiyyəti dövrünün görkəmli tarixçi-coğrafiyaşünas alimi, burada əlyazmaları saxlanan, Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrini işıqlandıran əsərləri ilə tanınmış ictimai-siyasi xadim Marağalı Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənə Xorasana həsr olunmuş 3 cildlik “Mətləüş-Şəms” əsərinin 2-ci cildində İmam Rza kitabxanasının siyahısını dərc etmişdir. O, kitabxana barədə elm aləminə ilk dəfə məlumat verən Xanikovun Məşhəd şəhəri barədə tədqiqatını heç də kamil hesab etməmiş, öz fikrini belə bildirmişdir: “Xanikov Məşhəd və onun binaları, ümumiyyətlə coğrafiyası haqqında, eləcə də İmam Rza (ə) kitabxanası haqqında çox qısa məlumat vermişdir.

Azərbaycan alimlərinin də əsərləri olan bu zəngin xəzinədə 3654 cild əlyazma, qədim çap kitabı, 64 ədəd sənəd – bu sənədlər 100 ədəd bükülü kağızda (tumar) yerləşdirilmişdir – mühafizə olunur. Burada Nadir şah Əfşarın (1688-1747) kitabxanası öz zənginliyi ilə seçilir. Bu kolleksiya 400 əlyazması, o cümlədən “Tarixi-İbn Xəllikan”, Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”, “Təzkirətüş-süera”, “Divani-Cami” və başqa əlyazmalar, sənədlər mövcuddur.

İmam Rza (ə) kitabxanasına Azərbaycan Səfəvi dövlətinin I Şah Abbas (1571-1629), Sultan Hüseyn (1694-1727) və digər hökmdarları tərəfindən bağışlanmış yazılı abidələr də mövcuddur. Bu xəzinədə Azərbaycan alimi Xacə Nəsirəddin Tusinin “Adabül-mütəəllimin”, məşhur Azərbaycan xəttatı, nəstəliq xəttinin banisi Mir İmadın “Adabül-məşq”, Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə”si, Füzulinin “Divan”ı, “Leyli və Məcnun”u, Əssar Təbrizi, Əvhədi Marağayi, Mail Əfşar, Mahmud Mirzə Qacar, Kövsər Həmədani, “Tarixi-Napoleon” (türkcə), Saib Təbrizi, Şəms Təbrizi və yüzlərlə Azərbaycan müəllifinin əsərləri toplanmışdır.

Artıq orta əsr tibb və əczaçılıq tarixinə aid olan Azərbaycan əlyazmaları nümunələri YUNESKO-nun “Dünyanın yaddaşı” siyahısına salınmışdır. Bu barədə YUNESKO-nun baş direktoru Koşişiro Matsuuranın 29 iyul 2005-ci ildə imzaladığı sertifikat, buraya daxil edilmiş XII-XIII əsrlərin üç möhtəşəm abidəsinə ünvanlanmışdır. Bunlar Əbu Əli İbn Sinanın “əl-Qanun fit-tibb” (1143), Əbülqasım Zəhravinin “əl-Mərələmüs-səlasin” (XII əsr) və “Zəxireyi-Nizamşahi” (XIII əsr) adlı əlyazmalarıdır.

Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan qədim əlyazmalar sırasında tarixə dair əlyazma kitabları Azərbaycanın tarixi, onun görkəmli şəxsiyyətləri haqqında məlumatlarla zəngindir. Ərəb, fars və türk dillərində yazılmış bu əvəzsiz mənbələrin tərcümə olunaraq müasir tədqiqatçıya çatdırılması xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu sahədə Qədim dövr və Orta əsrlər Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından mərhum akademik Ziya Bünyadov, tarix elmləri namizədləri Əli Hüseynzadə, Abdulla Fazili, Azərbaycan MEA müxbir üzvləri Yaqub Mahmudov, Nailə Vəlixanlı,

Oqtay Əfəndiyev, tarix elmləri doktorları, professor Şahin Fərzəliyev, Fərid Ələkbərov və başqalarının xidmətləri böyükdür.

Bu cəhətdən XIX əsr Azərbaycan tarixçisi, ərəb, fars, türk və rus dillərini mükəmməl bilən Səidəli Kazım bəy oğlunun Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan “Cəvahirnameyi-Lənkəran” adlı əlyazması diqqəti cəlb etmişdir. Fars dilində yazılmış bu əlyazma Azərbaycanın bir hissəsi olan və onun cənub-şərqində yerləşən Talış-Lənkəran diyarının qədim coğrafi, iqtisadi və siyasi tarixindən bəhs edir. Əsər 1869-1870-ci illərdə fars dilində yazılmışdır. Fars dilindən tərcümə edən Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi Rauf Şeyxzamanlı, tərcümənin redaktoru Arif Ramazanovdur.

Səidəli Kazım bəy oğlu bu gözəl diyar haqqında bəzi ərəb və fars mənbələrində, türk tarixnamələrində olan məlumatlar istisna edilməklə heç də geniş yazılmadığından şikayətlənərək göstərir ki, “tarixçilər bu ölkənin görkəmli şəxsiyyətlərinin varidatını, xasiyyətini, hal-əhvalını, sələflərini və hal-hazırda yaşayanların əsil-nəcabətlərini, fəzilətlərini və kəramətlərini təsvir etməkdə, sərəfətli qələmlərini işlətməmişlər”. Məhz bu səbəbdən torpağına böyük məhəbbət bəsləyən müəllif (Səidəli Kazım bəy oğlu) “Vətən sevgisi imandandır” hədisini əsas tutaraq, “Cəvahirnameyi-Lənkəran” adlı əsəri yazmağı qərara almışdır. Bu əsər hikmətli ifadələrlə zəngindir ki, bu da onun müəllifinin Qurani-Kərimin bilicisi olduğunu göstərən amildir.

İran tədqiqatçısı Hüseyn Zəvvar 1945-ci ildə Məşhəddə Məhəmməd Şəhid Nurayinin kitabxanasında işləyərkən rəflərin arasında nəfis bir əlyazmaya rast gəlir. Onunla tanış olan Hüseyn Zəvvar bu əlyazmanın gizli qalaraq unudulacağını düşünərək, kitabxananın sahibindən onu nəşr etmək üçün icazə alır. Bu, Məhəmmədhəsən xan Marağayinin “Xabnamə, ya yek pərdə əz əsrare-enhetate-İran” (“Yuxu kitabı, yaxud İranda tənəzzül etməsi sirlərindən bir pərdə”) əsəri idi. (Məhəmmədhəsən xan 1896-cı ildə vəfat etmiş və onun əlyazmaları həyat yoldaşı tərəfindən Məşhəddə aparılmışdır. Şəhid Nurayı müəllifin (Məhəmmədhəsən xanın) tərcümeyi-halını yazmış, Hüseyn Zəvvar isə kiçik müqəddimə əlavə edərək, “Xabnamə”ni müəllifinin ölümündən 49 il sonra 1945-ci ildə ilk dəfə Məşhəddə nəşr etdirmişdir. Əsərin Məhəmmədhəsən xan tərəfindən gizli saxlanılmasının səbə-bini hər şeydən əvvəl onun siyasi məzmununda axtarmaq lazımdır. Digər əsərləri kimi “Xabnamə”də sadə dildə yazılmış və İran dövlətinin Qacarlar hakimiyyəti ictimai-siyasi həyatının dərin məna kəsb edən cəhətlərini aşkarlayır. Burada təsvir olunur ki, Nəsrəddin şah Qacar (1831-1896) 1310-cu ildə (1892) İraqi-Əcəmə səfər edərkən İran dövlətinin Nəşriyyat naziri, həm də şahın şəxsi tərcüməçisi olan Məhəmmədhəsən xanı özü ilə aparır. Şah ona Sari şəhərində Şah Təhmasib zamanından qalmış binaların kitabələrini oxuyub, tədqiq etməyi, onların məziyyətləri barədə yazmağı tapşırır. Məhəmmədhəsən xan burada çox işləyir, hava isti olduğundan yorulur və qədim məscidlərin birində, kölgəlikdə uzanır, onu yuxu tutur, o, “siyasi və iqtisadi yuxu” görür. Həmin yuxunun təsvirindən ibarət olan, maraqlı süjet ətrafında qurulmuş bu əsərdə Qacarlar dövrünün on bir Baş Naziri, İran dövlətini tənəzzülə uğratdıqları üçün keçmiş İran şahları tərəfindən ittiham olunurlar.

“Xabnamə” əsərində verilmiş bu mühakimələrdə bir çox sirlər açılmış, Baş nazirlərin hər birinin mənşəyi, xarakteri digər dövlət adamlarına münasibəti və s. açıqlanmışdır. İstintaq 1305-ci ildən (1887/88) Baş nazir təyin olunmuş Əli xan Əminüssultana çatdıqda Qacarlar Sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd Şah üzünü məhkəmə üzvlərinə və Baş nazirlərə tutaraq soruşur ki, bəs İranda bu vəziyyətə düşməsinə səbəb nədir? Bu eybəcər işləri kim etmişdir? Bizim gülşənimizi kim soldurmuş, ağ günlərimizi qara günlə, iqtidarımızı düşkünlüklə, sərvətimizi ehtiyacla kim əvəz etmişdir? O kimdir və indi haradadır? “Sonra Ağa Məhəmməd Şah üzünü əsəbi halda Əminüssultana tutub deyir: “İranda üzünə səadət qapılarını bağlayan bu çətinliklərin banisi və bədbəxtçiliyin səbəbkarı on birinci stulda əyləşəndir”

Ağa Məhəmməd Şah Əminüssultanın mənfi xüsusiyyətlərini bir-bir söyləyir. Əminüssultan özü haqda bu məlumatları verir: “Adım Əliəsgər, atam İbrahim, babam Səlmə ermənilərdən olan Zaldır...” Təqribən kitabın yarısını əhatə edən daxili və xarici düşmənlərin İran dövlətini gətirib çıxardığı siyasəti açıqlayan söhbətdə rusların və ingilislərin İranda əməlləri də açıqlanmışdır.

Maraqlı cəhət budur ki, fars dilində qələmə alınmış bu əsərdə Şah İsmayıl Səfəvinin Məhəmməd Şah dövrünün Baş naziri Hacı Mirzə Ağası İrəvanini mühakimə səhnəsi Azərbaycan dilində verilmişdir.

Şah İsmayıl:

– Deginən görək nə eləmişən?

Mirzə Ağacı cavab verir:

– Cəddüvə qurban, türki ərz eleyim, ya farsı?

Şah İsmayıl Səfəvi fars dilində deyir:

– Farsı bequ, ta hame befəhməd.

(Farsca danış ki, hamı başa düşsün). [2]

Türkün tarixində yazı mədəniyyəti xüsusi yer tutur. Qədim türklər yazının müxtəlif növlərindən istifadə edərək yalnız daş-qaya və müxtəlif əşyalarda deyil, kağız üzərində də yazırdılar.

Bunu demək kifayətdir ki, Azərbaycan türkü dünyanın mədəniyyət xəzinəsinə “Kitabi-Dədəm Qorqud” kimi möhtəşəm yazılı abidə vermişdir.

İslam dünyasının müxtəlif elm ocaqlarında təhsil alan məzunlar vətənə dönərkən, özləri ilə əlyazmalar gətirirdilər. Əsrlərdən bəri Azərbaycan dünyada ən böyük kitab sərəvəti toplamış ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Təəssüf ki, bu mədəni irsinin böyük bir hissəsi sonrakı dövrlərdə yadelli işğalçılar tərəfindən, eləcə də xürafatın əli ilə məhv edilmişdir. Ərəb əlifbasında yaranmış tarixi yadigarları Sovet rejimi tərəfindən rədd edilir, əlifba dəyişdirilir, ələ keçən əlyazmalar yandırılırdı. 120 illiyini qeyd etdiyimiz Xalq şairi Səməd Vurğun bu halı ürək ağrısı ilə qələmə almışdır:

*Cəllad! Sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar,
Mənim ana dilimdədir, yaxşı saxla yadında.
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Bir köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu,
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.*

Belə ağır şəraitdə Bakıda 1924-ci ilin sentyabr ayında I Ümumazərbaycan Ölkəşünaslıq Qurultayı çağırıldı, qurultay Azərbaycan əlyazmalarını və qədim çap kitablarını bir mərkəzdə toplamaq haqqında qətnamə qəbul etməklə bu milli sərəvəti tam məhv olmaqdan qurtardı. A. A. Bakıxanov, M.F. Axundov, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Bəhmən Mirzə və digər XIX əsr mədəniyyət xadimlərimizin şəxsi kolleksiyaları ətrafında yeni-yeni əlyazma kitabları alınıb toplandı. Əhalinin gizlədərək qoruyub saxladığı əlyazmalar tədricən aşkar edilirdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 12 oktyabr 1950-ci il tarixli qərarı ilə Respublika Əlyazmalar Fondu yaradıldıqdan sonra ayrı-ayrı idarələrdən 15 minə yaxın əlyazma, qədim çap kitabı, tarixi, arxeoqrafik sənədlər müəssisənin xəzinəsinə daxil edildi. XX yüzilliyin 70-ci illərində Əlyazmalar Fondunun xəzinəsi 10 minlərlə materialı əhatə edirdi.

1986-cı ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin 28 oktyabr, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 11 noyabr tarixli sərəncamı və Elmlər Akademiyasının 4 dekabr tarixli qərarları ilə Respublika Əlyazmalar Fondu bazasında Əlyazmalar İnstitutu yaradıldı və 1996-cı ildə Respublika Prezidenti, ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə İnstituta dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin adı verildi. Qeyd etmək lazımdır ki, burada şairin öz əsrində üzü köçürülmüş türkcə “Divan”ı vardır. Əlyazmalar İnstitutunda sayı 13 minə yaxın 40 min adda yazılı abidə, tarix, hüquq, tibb, Divan ədəbiyyatı, fəlsəfə, astronomiya, coğrafiya, məntiq, riyaziyyat və s. elm sahəsinə aiddir və mütəxəssislərin tədqiqat obyektidir.

Əlyazmalarla birgə əldə edilmiş, o cümlədən Azərbaycanın bir çox mədəniyyət xadiminin arxivi ilə daxil olmuş arxeoqrafik sənədlər burada ayrıca bir xəzinədə saxlanır. Burada 1000-ə yaxın sənəd XVI-XIX yüzilliklərə aiddir. Arxeoqrafik sənədlər olan və 300 ildən artıq bir tarixə malik bu

əlyazmalar, aid olduğu dövrün ictimai-siyasi, sosial münasibətlərini öyrənmək, işıqlandırmaq üçün qiymətli mənbələrdir.

Bu qəbildən olan sənədlər bir neçə növə ayrılır:

1. Fərmanlar
2. Hökmlər və yerli hakimlərin əmrləri
3. Qəbalələr (alqı-satqı sənədləri)
4. Hibənamələr (bağışlanan əşyaların sənədləri)
5. Əmrlər (yerli hərbi komendantların göstərişləri)
6. Borc iltizamları və qəbzələr
7. Mərzçəkmə sənədləri, mübadilə aktları, razılaşma müqavilələri və sazişlər
8. Ərizələr və xahişlər
9. Şəhadətnamələr və attestatlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, arxeoqrafik sənədlər xəzinəsində mövcud olan XVI-XIX yüzilliklərin orijinal Şah fərmanları və hökmlər Azərbaycanın sosial-iqtisadi münasibətlərini və siyasi vəziyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdir. Burada 60 orijinal fərman və hökmdən otuz ikisi Azərbaycan Səfəvi şahlarına, bir fərman Nadir şah Əfşara, altısı Qacar şahlarına, bir fərman türk Sultanı Əbdüləzizə, iki hökm Azərbaycan hökmdarı, vəliəhd Abbas Mirzə Naibüssəltənəyə, on üç hökm Gürcü çarı II İrakliyə, beşi gürcü şahzadəsi, vəliəhd Davidə aiddir.

Xəzinədə mühafizə olunan I Şah Abbas Səfəvinin (1587-1629) h.q.996-cı (1587) ildə verdiyi fərmanı ən qədim tarixli sənəddir. Sənəd Şeyx Sufi Əhmədin Baş şiə şeyxi təyin edilməsi haqqındadır. Fərmanda deyilir ki, bütün tiyuldarlar, (şərti torpaq sahibləri-T.H.) kələntərlər (Səfəvilər dövründən başlayaraq Qacarlar dövrünədək şəhərlərdə məhəllə kəndxudalarına və müxtəlif silklərin nümayəndələrinə başçılıq edən adama “kələntər” deyilirdi-T.H.) və o cümlədən hakim və məmurlar, dini və milli bayramların, mövsümi ovların, adətlərin və s. keçirilməsində Şeyx Əhmədə tabedirlər. Bu fərman ölkədə qayda-qanun yaratmaq, hərc-mərcliyi, özbaşınalığı aradan qaldırmaq, bir sözlə şahın nüfuzunu artırmaq məqsədilə düşünülmüş dövlət sənədi idi.

Bu qəbildən olan, şəriətə dair arxeoqrafik sənədlərdən biri də Şah Sultan Hüseyn Səfəvi tərəfindən 1704-cü ildə verilmiş fərmandır. Fərmanda deyilir ki, Əhməd Xəlifə Xəzləli Xəlifə oğlu və onun oğlu İmamqulu Xəlifə Əhməd Xəlifə oğlu bu ərəzilərdə şəriət qanunları üzrə məsul şəxslər təyin edirlər: Azad Çaylı, Zirəli, Hacı Mənsurlu, Hacı Pir Məlik, Çullu, Kor Əhmədli, Şeyxli, Aşıq Musalı, Qaraçullu, Sultan Əhmədli. Fərman Səfəvi xəlifələrinin hüquq və vəzifələrini, onların səlahiyyətlərini, ümumilikdə Səfəvi dövlətinin əsas hüquqi normalarını müəyyənləşdirirdi. Səfəvi şahlarının təyin etdikləri xəlifələrin vəzifələrindən biri də əhalini dini qaydalara uyğun olmayan işlərdən çəkəndirməkdən ibarət olmuşdur.

Arxeoqrafik sənədlər arasında görkəmli Azərbaycan dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında verilmiş iki fərman diqqətəlayiqdir. Bu fərmanlar həm Qacar dövlətində, həm də Osmanlı Türkiyəsində tanınmış tarixi şəxsiyyət kimi ona ehtiram göstərildiyini sübut edən dövlət sənədləridir.

Məhəmməd şah Qacar (1834-1848) Mirzə Fətəlinin III dərəcəli “Sirü Xurşid” ordeni ilə təltif edilməsi barədə fərmanını 1846-cı ildə imzalamışdır. Fərmanda deyilir: “praporşik (I zabit rütbəsi-T.H.) və tərcüməçi Mirzə Fətəli Axundzadənin III dərəcəli “Sirü Xurşid” ordeni ilə təltif edilməsi barədədir. Fərmanın üzərində Məhəmməd şah Qacarin möhürü nəzərə çarpır. Arxa hissədə Rus imperatorunun Qacar sarayındakı səlahiyyətli nümayəndəsinin möhürü və rus dilində Axundzadənin ordenlə təltif edilməsi barədə qeyd və 29 may 1846-cı il tarixi yazılmışdır.

Osmanlı Sultanı Əbdüləziz isə onun yeni əlifba layihəsinə görə 1863-cü ildə Osmanlı dövlətinin “Məcidiyyə” nişanı ilə təltif edilməsi barədə fərman vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sənəd xəzinəyə Cəlil Məmmədquluzadənin arxivi ilə daxil olmuşdur.

Azərbaycanın tanınmış ziyalısı Mirzə Kazım bəy Nəsrəddin şah Qacarin (1848-1896) 1865-ci il tarixli fərmanı ilə III dərəcəli “Sirü Xurşid” ordeninə layiq görülmüşdür. O bu ordenə Qacar dövləti qarşısında xidmətlərinə və Rusiya ilə İran arasında dostluq əlaqələrinin yaranmasında iştirakına görə layiq görülmüşdür. Fərman fars dilində, şikəstə xətti ilə yazılmış, əslidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Kazım bəyin mükafatlandırılmasında Osmanlı sarayında da çalışmış azərbaycanlı diplomatlardan Mahmud xan Nasirülmülk və Mirzə Əbdürrəhim xan Təbrizinin də xidməti olmuşdur. Onlar bu böyük şərqşünası Sultana təqdim etmişdilər.

Fərmanlardan başqa digər yazılı göstərişlərə hökm deyilirdi. Bu sənədlər Divanbəyinin təşəbbüsü ilə, hökmdarın xəbəri olmadan Etimadüddövlənin (baş vəzir) göstərişi əsasında hazırlanırdı. Hökmlər Etimadüddövlə tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra hökmdarın möhürü ilə möhürlənir, qüvvəyə minirdi. Hökmdarın adından tərtib edilən belə sənədlərin üzərində “Dünyanın itaət etməli hökm oldu” sözləri yazılırdı. Hökmlər əsasən maliyyə və inzibati məsələlər haqqında verilir. Rus şərqşünası V.F.Minorski (1877-1966) də hökmlərin əsasən idarəçilik məsələləri haqqında verilməsini qeyd edirdi. Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan hökmlər əsasən fars dilindədir, bəzisinin rus dilinə tərcüməsi mövcuddur. Türkcə olan 1774-cü il tarixli bir hökm İnstituta Cəlil Məmmədquluzadənin arxivi ilə daxil olmuşdur.

Əlyazmalar İnstitutunda mövcud hökmləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, burada ilk növbədə haqq-ədalət qorunub saxlanır. Məsələn, Şəkinin keçmiş məliki Məlik Səfiqulu Şah Sultan Hüseyn Səfəviyə ərizə ilə müraciət edərək, haqqının tapdalandığını bildirmiş, Şirvan kələntərinin Nuxa, Kiş, Zəqzid və digər yerlərdə ona məxsus torpaqları zəbt etdiyindən, ailəsinin üzərinə həddən artıq vergilər qoyulduğundan şikayətlənmişdir. Şikayətə baxıldıqdan sonra Şirvan bəylərbəyisinə və kələntərə zəbt olunmuş torpaqların geri qaytarılması barədə göstəriş verilmişdir.

Hökmlər ağsaqqal və ya hakim təyin olunması, yaxşı əməyə görə titul verilməsi, hərbi rütbə və s. barədə verilir. Vəliəhd Abbas Mirzə Naibüssəltənənin iki hökmü diqqətəlayiqdir. Hökmdə deyilir:

1. İran taxt-tacının vəliəhdi Şahzadə Abbas Mirzənin h.q. 1239-cu (1823) il tarixli hökmü Əhməd Sultan Kəngərliyə Ərzurum yürüşü zamanı Abbas Mirzəyə göstərdiyi xidmətlərinə görə yavər (mayor) hərbi rütbəsinin verilməsi haqqındadır.

2. İran taxt-tacının vəliəhdi Şahzadə Abbas Mirzənin h.q.1242-ci/1826/ il tarixli hökmü İrana məxsus oğurlanmış əmlakın qaytarılmasında göstərdikləri şücaətə görə Mustafa bəyə, Məhəmmədəli bəyə, Səməd Sultana, Əli bəyə, İsgəndər bəyə, Hüseynqulu Sultana, Cahangir bəyə şahzadənin təşəkkürünün elan edilməsi barədədir.

1757-ci il tarixli hökm Gürcü çarı II İrakli tərəfindən verilmişdir. Orada deyilir ki, Məhəmməd Şərif ağa Qazax mahalının Salahlı kənd ağsaqqalı təyin edilir. Sənəd çarın möhürü ilə təsdiq edilmişdir. 1767-ci il tarixli tarixli hökm Pənah ağa Məhəmməd Şərif oğlunun Qazax mahalı Salahlı kəndinin ağsaqqalı təyin edilir.

Əlyazmalar xəzinəsində mühafizə olunan arxeoqrafik sənədlərin digər növlərindən 67 qəbalə və 13 ədəd hibənamələri tərtib edərəkən şəriət məhkəməsinin nümayəndələrinin iştirakı tələb olunurdu. Burada ən qədim tarixli qəbalə (alqı-satqı sənədləri) h.q.984/1576-cı ildə Naxçıvan sakini Hacı Vilayətullah hacı Hidayət oğlunun Şahbuzda ona məxsus torpağın 9/24 hissəsini Əli bəy qardaşlarına 45000 dinara satması barədədir. Sənəd 6 nəfər şahidin imzası və 2 nəfər şahidin şəxsi möhürü ilə təsdiq edilmişdir.

Qəbalə və hibənamələrdə (bağışlanan əşyaların sənədləri) dövrə görə işlənən pul vahidləri barədə verilən məlumat diqqətəlayiqdir. Numizmatika tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçı həmin dövrdə Abşeronda, Qubada və Nuxada daha çox rus rublu, manat, Naxçıvanda tümən (qızıl) dinar, rubl, Təbrizdə isə tümən, dinar, əsrəfi kimi pul vahidlərinin dövriyyəyə olduğunu bu sənədlər vasitəsilə müəyyənləşdirir. Bölgə, kənd, yer adları da tarixin yaddaşına bu sənədlərdə yazılmışdır. Naxçıvanda Xamiabad, Xəlilabad, Şəki vilayətində Zayzid, Filfil, Quba qəzasında Anıx kəndi, Maqsudkənd və s. yer adları toponimika elmi ilə məşğul olan tədqiqatçı yeni mənbələrlə tanış edir.

Arxeoqrafik sənədlər xəzinəsində Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra yaranmış komendant üsul-idarəçiliyində yerli hərbi komendantların əmr, sərəncam və raportlarından nümunələr mövcuddur. 30 ədəd olan bu sənədlərə vergilər və mükəlləfiyyət, yerlərdə canişinlərin təyini ilə əlaqədar məsələlər, yer adları və s. haqqında tarixi məlumatla zəngindir.

Yerli hərbi komendantların bir çox əmrləri Azərbaycan dilindədir və burada yer adları diqqəti cəlb edir. Yerli hərbi komendantların göstərişlərinə aid arxeoqrafik sənədlər Azərbaycan Hərb

tariximiz üçün maraqlı faktlar verir. Məsələn: Əmrlərdən birində, Kapitan Osipoviçin 16 may 1831-ci il tarixli əmrində deyilir ki, Xaçmaz naibi Nuxa qalasında müsəlman polkunu təmin etmək üçün vəsait yığılması işi ilə məşğul olmalıdır. Bunun üçün vergilər dəftəri tərtib edilməli və varlı və yoxsul əhalinin siyahısı tutularaq təqdim edilməlidir. Sənəd Azərbaycan dilində olub, şikəstə xətt ilə yazılmışdır. [4]

Bu arxeoqrafik sənədlər Azərbaycan tarixinin bir çox qaranlıq səhifələrinə işıq salan dəyərli mənbələrdir.

Nəticə

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan tarixə dair əlyazmalar Azərbaycan tarixini tədqiq edənlər üçün əvəzsiz mənbələrdir. Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Həsən bəy Rumlu, Qiyasəddin Xandəmir kimi dünyada tanınmış müəlliflər Şərq və Qərb ölkələrinin tədqiqatçılarından da müraciət etdikləri məşhurlardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əlyazmalar kataloqu. C.1 (tərtib edən: f.e.n. Məmmədəğa Sultanov). Bakı, EA nəşriyyatı, 1963, 514 səh.
2. Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında. I Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 18 noyabr, 2016, 146 səh.
3. Yaxın və Orta Şərq: Dünən, bu gün, sabah. Beynəlxalq elmi konfransı, 2007. 24-25 oktyabr. Bakı, 2011. 712 səh.
4. Qəhrəmanov C.V. Arxeoqrafik sənədlərin təsviri (rus dilindən tərcümə edən: T.Həsənzadə). Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 135 səh.

Tahira Hasanzadəh

HISTORY OF AZERBAIJAN IN MANUSCRIPTS (BASED ON MATERIALS FROM THE INSTITUTE OF MANUSCRIPTS)

Summary

In the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS, which preserves more than 14,000 written monuments, one can find manuscripts related to the history and culture of countries and peoples of the Near and Middle East, North Africa, Spain and India. The historical maps in the manuscripts obtained determine the borders of geographical areas such as “Azerbaijan”, “Karabakh”, “Mediya”, “Shirvan”, “Arran”. Thus, the fabrications of Armenian “scholars” are revealed.

Keywords: Azerbaijani history, Vatican, maps, Azerbaijani manuscripts, Karabakh, Astani-Qudsi-Razavi library